

Ingvild Folkvord

# Rettslig formgivingsarbeid etter terroren 22. juli 2011

DOI 10.1515/ejss-2016-0008

**Abstract:** The article focuses on some of the unprecedented forms of judicial practices that emerged during the trial of Anders Behring Breivik in Oslo City Court in Norway after the terror attacks perpetrated on July 22 2011. Embracing an interpretive point of view mainly inspired by the philosopher Ernst Cassirer, the article sheds light on various performative practices and shows how they contribute to giving the catastrophic event a specific form. In this perspective the law can be framed as a process through which the distinction between the lawful and the unlawful gradually is established and recognized by the parties involved.

Katastrofen som rammet det norske samfunnet 22. juli 2011 traff både i dets sentrum, gjennom bomben som ødela deler av Regjeringskvartalet og drepte åtte personer, og i utallige av landets regioner, gjennom terrorangrepet på Utøya. Her, på sommerleiren til Arbeiderpartiets ungdomsorganisasjon (AUF), drepte Anders Behring Breivik 69 personer og skadet og traumatiserte et langt større antall individer. Ofrene var mellom 14 og 61 år gamle og kom fra byer og mindre steder i hele Norge. Slik rammet terroren samfunnet i sin helhet. I årene som har gått siden terrorangrepene, har forsøkene på å bearbeide den katastrofale hendelsen funnet sted på en rekke private og offentlige arenaer og gjennom ulike kunstformer og litterære sjangre.<sup>1</sup>

I denne artikkelen kommer terroren og katastrofebegrepet til å bli relatert til det juridiske feltet, og mer spesifikt til lovens dynamiske potensial i en situasjon

---

**1** Se f.eks. Unni Langås' artikkel i dette tidsskriftet (s. 81–101) og Anne Gjelsvik (2016) som begge fortar en gjennomgang av utvalgte litterære bearbeidelsesforsøk knyttet til terroren 22. juli. Det finnes etterhvert en omfattende faglitteratur som undersøker et bredere spekter av forsøk på å bearbeide terrorangrepene, fra analyser av etableringen av nasjonale seremonier, minnesmerker og minnesteder i det offentlige rom til studier av hvordan skolen har blitt involvert i slike prosesser, se f.eks. Jordheim 2013, Löden 2014 og Anker og von der Lippe 2015.

Takk til Wencke Elisabeth Arntzen, Isak Winkel-Holm, Jean Lassègue, Esther Oluffa Pedersen og Marie von der Lippe som har kommet med innspill i ulike faser av arbeidet med denne artikkelen, og en stor takk til Hanne Ødegaard for vennskap og tillit.

---

**Corresponding author:** Ingvild Folkvord, Institutt for språk og litteratur, Dragvoll, NTNU, e-mail: [ingvild.folkvord@ntnu.no](mailto:ingvild.folkvord@ntnu.no)

der katastrofen krever at den må utøves på nye måter for å opprettholde sin autoritet. For retten er ikke bare en instans som bedømmer fakta og produserer en dom i henhold til gjeldende regler og lovverk. Gjennom sin prosessuelle objektivisering av terroren former den vår forståelse av hva som faktisk skjedde. Samtidig former den også vår forståelse av den juridiske institusjonen og hvordan denne bidrar til å bestemme hva som er objektivt og reelt. Loven transformeres selv i møtet med det uventede, og i den aktuelle saken dreier det seg om møtet med et ideologisk begrunnet massedrap. I et slikt dynamisk perspektiv kan man si at en rettssak ikke bare dreier seg om å gjøre noe med loven, som om den var et nøytralt verktøy, men om at noe gjøres med loven, i den forstand at loven må tilpasses, transformeres, for å kunne forholde seg til det uventede. Slik er «the rule of law [...] not merely rule under the existing law; it is [...] [a] whole process of continuous reform».<sup>2</sup> I forbindelse med rettssaken etter terroren 22. juli skal vi se hvordan selve omfanget av terroren, antallet ofre og etterlatte, krever en rekke transformasjoner.

Rettsaken mot Anders Behring Breivik fant sted i Oslo Tingrett fra 16. 4. 2012 og fram til 22. 6. 2012. Utgangspunktet for rettssaken var et radikalt brudd med etablerte normer. AUFs daværende generalsekretær Tonje Brenna formulerte det i retten slik: «I Norge blir man ikke skutt av mennesker i uniform».<sup>3</sup> Men det var nettopp denne forventningen som var blitt brutt og som rettssaken måtte forholde seg til som sådan. For dersom vi tar loven på alvor som normerende samfunnsinstitusjon, dreier det seg i en rettslig behandling som denne ikke utelukkende om en konflikt mellom parter. Det dreier seg samtidig om et bredere og mer overordnet samfunnsmessig anliggende, om å kollektivt forholde seg til den loven som har blitt brutt slik at denne eventuelt igjen kan oppleves som en felles norm. Slik har vi ikke utelukkende å gjøre med et behov for en rettslig avgjørelse, men som den amerikanske jus-forskeren Millner S. Ball har påpekt det, med noe mer: «Trials and oral arguments are as essential to the judicial system as performance is to drama».<sup>4</sup> Sammenligningen skal naturligvis ikke indikere at rettssaken er å forstå som teater, innsjonen er snarere å peke på selve prosessens egenverdi.

Dette gir mening, også i den aktuelle konteksten. For hvorfor skulle det ellers være nødvendig å sette lovbruddet i scene gjennom en rettssak som varte i over to måneder og som impliserte enorme samfunnsmessige kostnader? Alle som var

---

<sup>2</sup> Kahn 1999, s. 15.

<sup>3</sup> Det audiovisuelle materialet fra rettssaken siteres fra NRKs opptak slik disse er tilgjengelig i Riksarkivet. Arkivmaterialet har nummeret S-6746 og siteres under henvisning til dette nummeret og med referanse til den aktuelle datoen opptaket er fra, her dreier det seg om opptak fra rettssakens siste dag; 22. 6. 2012.

<sup>4</sup> Ball 1975, s. 82.

til stede i Oslo Tingrett visste allerede temmelig nøyaktig hva som hadde skjedd, og Breivik hadde erkjent å ha begått de forbrytelsene han var tiltalt for. Slik kan man med en viss avstand til rettsapparats etablerte praksis spørre hvorfor den offentlige rettsprosessen, den trinnvise gjennomgangen av det aktuelle lovbruddet oppleves som en nødvendighet. Min tilnærming til dette spørsmålet tar sitt utgangspunkt i lovens performative aspekt; i en antagelse om at prosessen faktisk *gjør* noe med det katastrofale. Med dette fokuset kommer jeg *ikke* til å gå spesifikt inn på spørsmålet om Breiviks tilregnelighet, selv om dette var et viktig aspekt i den aktuelle rettssaken. Det faktum at det før hovedforhandlingen forelå to medisinske rapporter med motsatt konklusjon, styrket behovet for en juridisk gjennomgang som gjorde det mulig å vurdere disse opp mot hverandre.<sup>5</sup> Mitt hovedfokus er imidlertid rettet mot utvalgte dynamiske aspekter i den aktuelle rettssaken og mot den normative kraften som ligger i deler av dens ekspressive formrepertoar. Det er i et slikt perspektiv at jeg finner viktige ressurser hos den tyske filosofen Ernst Cassirer (1874–1945) og hans tenkning slik den ble utmyntet i hovedverket *De symbolske formers filosofi* (1921–29) og i et knippe senere tekster.<sup>6</sup> I denne sammenhengen bidrar Cassirer med et perspektiv som gjør det mulig å rette oppmerksomheten mot spesifikke former for ritualisering og hvordan disse etablerer mening.

## Loven og meningsdannelsen

Når litteraturvitere har interessert seg for det juridiske, har de ofte vært opptatt av hvordan litteraturen selv har gjort det juridiske systemet, loven, til et av sine viktige tema, det være seg i greske tragedier eller hos en moderne forfatter som Franz Kafka. Videre har litteraturforskningen nærmet seg det juridiske feltet med et fokus på felles retoriske aspekter i litteraturen og i loven, og da med en særlig interesse for enkelte av rettens etablerte talehandlinger som vitnesbyrdet eller tilståelsen. Disse har blitt vurdert ut fra hvordan de forholder seg til det fiktive, og i den sammenheng er Jacques Derridas *Demeure. Fiction and Testimony* fremdeles en sentral referanse som inndras både i analyser av historiske rettsaker og fiktive framstillinger av retten.<sup>7</sup> Hos Derrida forstås vitnesbyrdet som en fortelling som har del i det fiktive, i den forstand at den er basert på en ubestemmelig «différance» mellom

<sup>5</sup> For en prinsipiell gjennomgang av problemstillinger knyttet til strafferettslig tilregnelighet i norsk rett under henvisning til rettssaken etter 22. juli, se Boucht 2012.

<sup>6</sup> I det følgende siterer jeg fra Cassirers samlede verker utgitt på Meiner Verlag fra 1998 til 2009 med referansen ECW, bindnummer og sidetall.

<sup>7</sup> Se f.eks. Sanders 2007, s. 6 og Gere 2007, s. 134f.

fiksjon og sannhet.<sup>8</sup> Det impliserer at heller ikke rettens narrasjoner kan påberope seg faste referansepunkter, og slik skriver Derrida seg inn i en rik tradisjon som har reflektert kritisk over grunnlaget for loven og for dens normerende kraft.

Katastrofen utfordrer oss imidlertid til å forholde oss på andre måter, til å rammesette og undersøke institusjonelle praksisformer, ikke primært med henblikk på deres prinsipielle ubestemmelighet, men snarere med et fokus på hvordan de gjør det mulig å reagere form- og normgivende på den aktuelle situasjonen. I stedet for å beklage lovens relasjon til det fiktive finner vi hos Cassirer et perspektiv på lovens formgivingsarbeid som tradisjonsforankret og dynamisk. Og det er nettopp i kraft av denne dobbelheten at loven med Cassirer kan forstås som en «symbolsk form», det vil si som en institusjonelt etablert praksis som gir tilgang til en spesifikk form for kollektiv tenkning og dermed til en foregripelse av framtidig interaksjon.<sup>9</sup>

En vesentlig ressurs i Cassirers kulturfilosofi er dens kapasitet til å integrere ekspressive meningsnivåer, som ofte ikke fanges opp av tradisjonelle retoriske tilnærminger, men som like fullt er del av meningsdannelsen. Dette er en tilnærming som i dag finner resonans i kulturvitenskapelige tilnærminger til narrativitet, som for eksempel i Albrecht Koschorkes *Wahrheit und Erfindung* (2012). Her understreker Koschorke hvordan det først er funksjonalistiske tilnærminger til fortellerteorien som har vært i stand til å identifisere mytens virkelige verdi, som «fundierende, legitimerende und weltmodellierende Erzählung».<sup>10</sup> Og i et cassirersk perspektiv er «myte» nettopp ikke å forstå som det motsatte av «viten», men som en slik grunnleggende objektiverende modalitet. Myten tilkjennes en fundamental verdi i kraft av at den griper, organiserer det som ellers ville ha forblitt inntrykk.<sup>11</sup> Slik kan inntrykk bli til fortelling, og fortellingen kan igjen brukes som hjørnestein i en utvikling vi enda ikke kjenner. På denne måten legger selve meningsforståelsen til rette for en integrasjon av fenomener og prosesser som ofte har blitt oversett i behandlingen av rettens formgiving. Som Koschorke er Cassirer i sitt sene forfatterskap dessuten interessert i hvordan ulike samfunnsinstitusjoner skaper utsigelsesposisjoner og «kollektive Verbindlichkeit».<sup>12</sup> Jeg skal vende tilbake til hvordan Cassirer mer spesifikt knytter dette til sin forståelse av det rettslige og dets normative kraft. Først vil jeg imidlertid rette oppmerksomheten mot tre utvalgte aspekter ved den aktuelle rettssaken. Det skal dreie seg om rettens bruk av stemmeopptak, om dens transformasjon av etablerte romlige rammer og om hvordan retten tilkjenner ulike aktører muligheten til å bedømme det som har skjedd.

---

<sup>8</sup> Derrida 2000, s. 92.

<sup>9</sup> Lassègue 2013, s. 44.

<sup>10</sup> Koschorke 2012, s. 16.

<sup>11</sup> ECW bd. 12, s. 35.

<sup>12</sup> Koschorke 2012, s. 328.

## Transformasjon av nummer ved hjelp av stemme

Vanligvis har en rettssak et begrenset antall berørte personer. I rettssaken mot Breivik i Oslo Tingrett 2012 omfattet tiltalen drap på 77 personer og forsøk på drap på enda flere. Antallet personer som var inkludert i tiltalen som fornærmede var 770. Dette hadde praktiske konsekvenser som kan spores på en rekke plan; blant annet i den romlige planleggingen av saken slik den ble ført i Oslo Tinghus, og i den mediale infrastrukturen som sørget for at rettssaken i Oslo Tinghus ble direkteoverført til lokale rettslokaler, noe jeg vil gå nærmere inn på om litt. Det høye antallet drepte preget imidlertid progresjonen i rettssaken som sådan og manifesterte seg i selve prosessens rytme, noe som inngår i det jeg ovenfor beskrev som et ekspressivt meningsnivå. I tiltalen som ble lest opp av dommeren på retts-sakens første dag, ble alle de 77 ofrene listet opp under henvisning til navn og fødselsår. Også i aktors introduksjon samme dag var antallet drepte og skadde overveldende. Navnene deres ble referert til én eller flere ganger i løpet av denne introduksjonen. På slides som ble vist via projektor i retts-salen, ble stedene der de drepte ble funnet, markert med små røde punkter, navn og nummer på kart og bilder av åstedene.

Etter først å ha presentert angrepet på Regjeringsbygningen ved hjelp av kart, foto og klipp fra overvåkningsvideoer gikk aktor over til å presentere terrorhand-lingene på Utøya. I tillegg til hans muntlige presentasjon av hendelsesforløpet, støttet av de nevnte billedmediene, ble det i denne tidlige delen av rettssaken avspilt tre lydopptak. To av dem var opptak av Breivik som ringte nødnumme-ret og oppga at han ville overgi seg til politiet. Det er imidlertid det tredje opp-taket, av en ung jente som hadde ringt nødnummeret for å tilkalle hjelp, som i denne sammenhengen skal vies mer oppmerksomhet, dette som en del av rettens formgivingsarbeid; dens kollektive rammesetting av terrorangrepet. Opptaket ble introdusert midt i et mangfold av billedpresentasjoner, det ble vekslet fra ulike perspektiver på øya til en plantegning av kafébygningen. Også i denne sammen-hengen ble den muntlige formidlingen av informasjon støttet opp av fargede mar-kører som dukket opp på plantegningen mens aktor snakket:

Her ser dere en skisse over kafébygningen, og her ser dere illustrasjonen på at Breivik har kommet inn. Så ser dere en blinkende rød prikk i venstre hjørne. Denne prikken er ment å illustrere Renate Tårnes. Hun har nettopp vært utenfor bygget og sett deler av Breiviks handlinger og beveger seg inn på et toalett, og da har hun kontakt med Søndre Buskerud politidistrikt. (S-6746, 16. 04. 2012)

På dette tidspunktet var det lagt inn en pause i retten, for at de som ikke ville høre dette opptaket kunne forlate retts-salen. Det var ikke tillatt å kringkaste denne sekvensen. Etter pausen ble det tre minutter lange opptaket avspilt. Det formidler

en situasjon preget av terror og fortvilelse som framfor alt målbæres av stemmen til ei ung jente som forsøker å mobilisere hjelp utenfra mens det skytes i bakgrunnen, men også av en politimann konfrontert med en uventet situasjon og av lyden av skudd og skrik.

Opptaket har en sterk og umiddelbar effekt på lytteren. Dette har blitt kommentert av flere journalister og forfattere som var i retten på denne første dagen. Dets kraft utgår fra den ekstreme situasjonen som umiddelbart fanges opp av den som hører opptaket, men også fra det medieestetiske faktum at lytteren er eksponert for menneskestemmens særegne ekspressivitet *uten* noe visuell framstilling av den aktuelle situasjonen. Som Renate, som har stengt seg inne på toalettet i kafébygningen og derfra hviskende ber om hjelp utenfra, og som politimannen som ber henne om å ikke legge på mens han informerer kollegene sine, er også lytteren eksponert for *lyden* av terror. Det lydlige inntrykket etableres ikke utelukkende gjennom den frykten og den bønningen om hjelp som kommer til uttrykk gjennom Renates vokale ytring, men også gjennom opptakets formidling av pusten hennes, den gjentatte lyden av skudd i bakgrunnen, et skrik, åpenbart fra noen som har blitt skutt, og den spente stillheten når det går nesten 30 sekunder uten at det skytes. Så følger det neste skuddet, enda nærmere det stedet hun ringer fra, deretter den uhyggelige stillheten når opptaket ender.

Det er ikke noe kontroversielt i å bruke opptak av telefonsamtaler som denne som bevismateriale i en retts sak. Opptakets funksjon på retts sakens første dag er imidlertid ikke tilfredsstillende forklart ved at man refererer til det som sådan. For opptaket *gjør* noe som går langt utover det å etablere et juridisk faktum. Det er åpenbart noe av dette Kristopher Schau forsøker å gripe, i sin refleksjon i ett av essayene han skrev fra retts saken for ukeavisen *Morgenbladet*:

Det har vært mye tall, og tall er i sin natur upersonlige.

77 drepte.

77 mennesker, hver av dem med sitt tall.

Det ble tydeligst da aktoratet valgte å avspille den hjerteskjærende telefonsamtalen fra en av jentene på øya som forsøkte å få hjelp fra politiet mens hun gjemte seg for Behring Breivik. Det var retts sakens første dag. Vi hadde sett masse morderens gjøre sin høyreekstre hilsen, sett ham gråte da hans egen propagandafilm ble avspilt. Vi hadde hørt en oppramsing av alle omkomne og hardt skadde. Det gjorde at det ble vanskelig å komme i kontakt med hva som faktisk hadde skjedd. Og plutselig ble fokus flyttet tilbake til der det *gjør* vondt. Etter timevis med tall. Selv om de drepte også ble tilkjennegjort med navn, alder et cetera, så trengte jeg noe som hadde en tydelig personlighet. (Schau 2012, s. 21f)

Det retten *gjør* er imidlertid mer komplekst enn å tilby noe som har personlighet, mer enn å etablere et motstykke til alle tallene i det som har gått forut for avspillingen av lydopptaket. Konstellasjonen av navn, nummer og deretter en

stemme skaper en sekvens som kan forstås som et tidlig kollektivt minnearbeid knyttet til terrorangrepene, og som en juridisk «iscenesettelse»<sup>13</sup> av katastrofen. Og rettens anliggende er samfunnet. Lydopptaket inngår i rettens etablering av juridiske fakta, samtidig utelukker ikke dette at grunnleggende trekk ved den menneskelige individualiteten kan spilles ut. For når et stemmeopptak som det vi har referert til ovenfor, blir avspilt, demonstrerer dette, også innenfor en rettslig ramme, menneskestemmens ekspressive kraft og stemmeopptakets særegne kapasitet til å involvere lytteren affektivt.<sup>14</sup> Kanskje evner det til og med til å få ham eller henne til å ta innover seg noe av den katastrofale erfaringen slik den flere måneder tilbake i tid ble erfart av en annen.

Men det å lytte til en annens stemme, gjør den ikke personlig: min påstand vil snarere være at stemmen her gjøres kollektiv. I et cassirersk perspektiv kan man fokusere på at det her dreier seg om den etablerte institusjonelle praksisens kapasitet til å ramme inn og transformere dette ekspressive uttrykket slik at det framstår som en meningsfull ytring og en del av et større hele. Og når statsadvokaten deretter, umiddelbart etter avspillingen av det aktuelle lydopptaket fortsetter å lese opp flere navn, flere nummer, er det som om disse navnene er annerledes enn de som ble lest før opptaket. Man kan forstå det som at de alle har blitt gjort til en del av en kollektivt juridisk rammeverk. Det er gjennom rettsakens iscenesettelse av terrorhandlingen at det blir mulig å oppleve og inkludere den individuelle dimensjonen som manglet så lenge navnene bare var navn på en liste av navn, dvs. det blir mulig å oppfatte dem som levende stemmer. Slik er den sentrale distinksjonen i dette tidlige minnearbeidet over terrorhandlingene ikke den mellom «navnet og tallet», slik forfatteren Karl Ove Knausgård har framhevet det i essayet med samme tittel.<sup>15</sup> Vesentlig er her distinksjonen mellom det å liste opp navn og det å gi stemme til individer.

## Transformasjon av romlige rammer

Det finnes en etablert antropologisk tradisjon og også en juridisk tradisjon, som forstår rettens autoritative kraft utfra dens rituelle aspekter.<sup>16</sup> Ritualer tar sitt utgangspunkt i etableringen av et rom.<sup>17</sup> Ett av de åpenbare romlige aspektene relatert til den aktuelle rettssaken er hvordan den i tråd med tradisjonen tilkjenner de

---

<sup>13</sup> Ball 1975, s. 84.

<sup>14</sup> Folkvord 2012, s. 171.

<sup>15</sup> Knausgård 2011, s. 157.

<sup>16</sup> Se for eksempel Huizinga 1956, og Ball 1975 og Garapon 1997.

<sup>17</sup> ECW, bd. 12, s. 117.

to sentralt plasserte dommerne autoritet og verdighet. Ikledd mørke kapper inntok de sine plasser, flankert av tre meddommere, disse uten kapper, som folkets representanter i retten. De i alt fem dommerne hadde sine sitteplasser litt høyere enn de de andre partene i retten, like under det norske våpenskjoldet på Tinghusets bakvegg. Slik var det de som hadde sine seter nærmest kongen.

Oslo Tinghus ble imidlertid ombygd i forkant av rettssaken etter 22. juli. Man kan med rette si at dette hadde praktiske grunner, at det hadde med rettssakens omfang å gjøre: Både det høye antallet involverte, pårørende og pressekorps, så vel som behovet for særlige sikkerhetstiltak på stedet der rettssaken skulle finne sted, krevde romlig tilrettelegging. Samtidig bidrar selve rearrangeringen av rommet til nye betingelser for de transformasjonene Ball peker på når han understreker hvordan nettopp iscenesettelsen utgjør en sentral dynamisk komponent i rettens kreative arbeid; hvordan «[p]erformances of cases, by [...] contributing to the indeterminacy of rules, helps to bring about the conditions for creative resolution».<sup>18</sup>

For rettssaken var ikke bare en tradisjonstung manifestasjon av den etablerte loven. Den involverte noe nytt og noe ubestemt. Slik måtte for eksempel retten gi hjemmel for at «fornærmede og etterlatte og deres representanters deltagelse i rettsmøte skal kunne skje ved fjernmøte eller ved at de mottar lyd- og bildeoverføring til et nærmere angitt sted».<sup>19</sup> Dette var en hjemmel som ble gitt for å kunne ivareta fornærmedes lovmessige rett til å følge saken. Den praktiske løsningen som fulgte, var at rettssaken ble direkteoverført til 17 andre rettsaler rundt omkring i landet. Igjen dreier det seg om en transformasjon som har med terrorens omfang å gjøre.

Samtidig kan man spørre seg om ikke den valgte løsningen innebærer endrede betingelser for den «creative resolution» som Ball er opptatt av.<sup>20</sup> Overføringen av rettssaken til de andre rettsalene introduserte en ny romlig og temporal dimensjon. Fra mitt ståsted som forsker, med tilgang til opptakene av overføringen slik de i dag er lagret i Riksarkivet, oppleves den nettopp som opptak som gjør en hendelse tilgjengelig som en fortidig hendelse, og da som en særegen versjon og modalitet av fortiden. I rettssaken slik den ble ført i Oslo Tinghus, derimot, etablerte direkteoverføringen ikke bare ytterligere et medienærver i rettsalen, men antagelig også en opplevelse av nåtiden som et objekt for kontinuerlig mediering.

Det spørsmålet som imidlertid også bør stilles, og som lenge har vært gjenstand for refleksjon i forskning på rettens praksisformer,<sup>21</sup> er hvilke

---

<sup>18</sup> Ball 1975, s. 105.

<sup>19</sup> Jfr. «Beslutning om overføring av hovedforhandlingen ved streaming», TOSLO-2011-188627-5.

<sup>20</sup> Ball 1975, s. 105.

<sup>21</sup> Se f.eks. Ball 1975, Garapon 1975, Saks 1981 og Nicol 2009.



konsekvenser nye medieringsformer har for perspektivering av rettens parter og for den autoriteten som tradisjonelt har blir tilkjent dem. Hva innebærer det for eksempel når forhandlingen i Oslo Tingrett kan oppleves, ikke fra en av de plassene som vanligvis er reservert for publikum, der man ser retten nettopp som en etablert institusjon bestående av parter med en klart definert rollefordeling seg imellom, men gjennom en billedmediering som i bestemte situasjoner zoomer inn på og dveler ved dommerens eller tiltaltes ansikt, som om det skulle være mulig å lese følelsene og intensjonene deres? Mediene er ikke nøytrale. Som Marshall McLuhan har formulert det, introduserer de «a change of scale, or pace or pattern [...] into human affairs».<sup>22</sup> Når det gjelder direkteoverføringen av rettssaken i Oslo Tinghus, har vi med en medial intervensjon å gjøre hvis hovedfunksjon var å gjøre det mulig for de fornærmede og etterlatte å følge rettsforhandlingen i flere andre rettssaler rundt omkring i landet. På et mer subtilt plan dreier det seg imidlertid om en transformasjon som også bør undersøkes nærmere med henblikk på hvordan den til tider tenderer mot å underminere den objektivering av subjektet som tradisjonelt gjøres mulig gjennom loven.<sup>23</sup>

## Bedømmelse – domfellelse – kollektive prosesser

Kulturforskere fra en rekke fagtradisjoner har over flere tiår utforsket rettens diskursformer. Slik har det blitt utarbeidet viktige bidrag til kritikken av en tradisjonell forestilling om rettens autoritative stemme forstått som en «voice of its own which is separate, distinct and neutral».<sup>24</sup> Og det er ingen tvil om at det ligger vesentlige innsikter og bidrag til utvikling i en radikal rettskritikk som over tid nettopp har stilt spørsmål ved lovens autoritet ved å fokusere på hvordan retten har reflektert fordommer knyttet til klasse, kjønn og rase. Dette hindrer oss imidlertid ikke i å ta et skritt til side, for også å kunne identifisere rettens kulturbyggende potensiale i det som her forstås som et konstruktivt arbeid med å gi en katastrofal hendelse sin spesifikke form. Rettssaker bidrar – med alle sine svakheter og mangler – til etableringen av et offentlig sted og en tid der stemmer kan bli lyttet til, stilt spørsmål ved, tilkjent autoritet eller brakt til taushet, dette for å skape et felles rammeverk som igjen oppleves som meningsbærende. For å kunne

---

<sup>22</sup> McLuhan 1995, s. 8.

<sup>23</sup> I det NFR-finansierte prosjektet «Terrorrens ansikt» undersøker jeg sammen med Anne Gjelsvik, Aud Sissel Hoel og Mette Mortensen hvordan ulike medieteknologier bidrar til vår forståelse av terrorister og ofre. 22.juli-terroren er prosjektets hovedcase.

<sup>24</sup> Conley og Barr 1990, s. 169.

bygge et slikt felles rammeverk måtte rettssaken etter 22. juli både vise sin kapasitet til å la terrorhandlingen bli utfoldet i all sin brutale realitet, og til å folde den sammen, i den forstand at retten kunne komme fram til en slags konklusjon.

Denne doble oppgaven kommer særlig sterkt til uttrykk i forbindelse med noen av rettens framstillinger av terrorofrene gjennom de overlevende og de etterlatte, og har i ettertid blitt kommentert som en uvanlig rettspraksis. Fra journalister som fulgte saken, ble det stilt spørsmål om retten her ikke bidro til å «overdrive på følelser».<sup>25</sup> I en mer faglig refleksjon refereres det til Tingrettens bidrag til «nye måter å fortelle rettens historier på».<sup>26</sup> Jeg skal her kort redegjøre for noen av de aktuelle fortellermåtene, deres plass innenfor lovens rammesetting av forhandlingene og for hvordan vi også her har med narrasjoner å gjøre som inngår i sammenhenger med rituelle trekk. Deretter vil jeg avslutningsvis vende tilbake til Cassirers rammesetting av det rettslige, dette for å oppsummere hvordan de utvalgte aspektene fra den aktuelle rettssaken kan perspektiveres ytterligere gjennom hans forståelse av loven som en særegen symbolsk form.

På grunn av det høye antallet ofre brukte retten nesten seks hele dager på å gå gjennom obduksjonsrapportene. Gjennomgangen var delt opp i tre sekvenser: Den drepte ble først presentert med navn og alder, henvisning til det stedet vedkommende ble funnet på og omstendighetene knyttet til vedkommendes død. Dette ble gjort ved hjelp av fotomateriale fra Regjeringskvartalet eller øya som ble vist i rettsalen ved hjelp av slides, igjen med visuelle markører, piler og punkter, som markerte åsteder og også bilder av avdøde dekket til med plast. Deretter viste en av de involverte rettsmedisinerne ved hjelp av en anatomisk dukke som var lokalisert ved siden av vitneboksen, hvordan vedkommende var blitt truffet av gjerningsmannens skudd. Avslutningsvis ble det redegjort for hvor raskt døden hadde inntruffet.

Etter hver av disse obduksjonsrapportene ble settingen endret ved at bistandsadvokaten for de aktuelle etterlatte tok plass bak aktoratet og leste en mer personlig tekst om den personen som det nettopp var blitt referert til i obduksjonsrapporten. Tekstene som ble lest opp varierte noe i omfang og stil, men felles for dem var at de forsøkte å si noe karakteristisk om avdøde, noe vitalt og minneverdig fra hans eller hennes liv før terrorangrepet. I de aller fleste tilfellene var tekstene skrevet av familiemedlemmer, og mens tekstene ble lest opp, ble det vist et bilde av personen på skjerm i rettsalen. Mange av bistandsadvokatene som framførte tekstene i retten så vel som publikum var tydelig følelsesmessig berørt av disse relativt korte, men likevel svært bevegende framvisningene av liv som

---

<sup>25</sup> «Fra VG i Tinghuset», 3. 5. 2012.

<sup>26</sup> Vold 2012, s. 7.

gjennom terrorangrepet var blitt avsluttet. Her var det sammenstillingen av billedmateriale, innholdet i de aktuelle tekstene, men også den emosjonelle deltakelsen som kom til uttrykk gjennom bistandsadvokatens vokale presentasjon som gjorde inntrykk. Og antagelig også det sekvensielle; hvordan denne utfoldelsen av det individuelle fulgte umiddelbart etter og dermed etablerte en sterk kontrast til obduksjonsrapportenes nøkterne etablering av fakta.

Denne tredje sekvensen har i ettertid blitt kommentert som en uvanlig rettspraksis. Det har også blitt pekt på at det var noe nytt og uklart med distribusjonen av roller og muligheten til å uttale seg på rettens siste dag, den 22. 6. 2012. Her dreier det seg om fortellingene til fem personer; tre overlevende, en fra Regjeringskvartalet og to fra Utøya, og to mødre som begge mistet døtrene sine, en i Regjeringskvartalet og en på Utøya. Det er interessant å merke seg at de fortellingene disse fem bidro med, ikke kan betraktes som vitnesbyrd i en streng juridisk forstand. De ble ikke tatt under ed og ingen stilte spørsmål til det de sa. De kunne snakke uten å bli avbrutt, og i flere tilfeller ble framstillingene deres fulgt av applaus fra publikum, noe som er en heller uvanlig kollektiv reaksjon i retten.

De fem fortalte om hvordan livene deres hadde blitt endret av terrorangrepet og om hvordan de forsøkte å leve videre. I sin analyse av disse fortellingene redegjør litteraturviter Tonje Vold presist for noen av effektene de skaper og viser hvordan de kan forstås innenfor rammene av et bredere kulturelt minnearbeid og en prosess der det dreier seg om å bearbeide et traume. Men mens litteraturviteren her refererer til dem som en ny modalitet med et «uklart [...] mandat»,<sup>27</sup> defineres mandatet av den juridiske ekspertisen under henvisning til Straffeprosesslovens paragraf 303.<sup>28</sup> Her tilkjennes ikke bare tiltalte, men også «etterlatte [...] som ikke skal forklare seg [...], rett til å gi en fremstilling av hvilke konsekvenser den handlingen som straffesaken gjelder, har medført for vedkommende».<sup>29</sup> Det var denne lovmessige retten som ble tatt i bruk da disse fem personene ga sine framstillinger. Vi har igjen med en situasjon å gjøre der det er mulig å spore hvordan selve terrorens omfang satte sitt preg på saken og der rettens performative praksis skaper nye betingelser for det Ball beskrev som rettens «creative resolution».<sup>30</sup> For den praktiske og juridiske utfordringen retten må ha vært stilt overfor, er hvordan en slik rettighet – i internasjonal juristikk referert til som «victim impact statement» – kunne ivaretas i en sak der antallet fornærmede var så høyt som 770. Det som i praksis skjedde som en del av forberedelsen av saken,

---

27 Ibid. s. 13.

28 Samtale med dommer Wencke Elisabeth Arntzen 16. 9. 2014.

29 Jfr. «Lov om rettergangen i straffesaker», § 303 a.

30 Ball 1975, s. 105.

var at de koordinerende bistandsadvokatene for de etterlatte og pårørende sørget for at det fra denne store gruppen ble utpekt fem personer som på rettssakens siste dag redegjorde for sine erfaringer, og hvilke konsekvenser terrorangrepene hadde fått for dem.

I vår sammenheng er det her særlig interessant å merke seg hvordan disse fortellingene i flere tilfeller beveger seg nettopp fra en fortelling om terrorens effekter og konsekvenser, til en mer overordnet refleksjon over rettssakens betydning, hva loven gjør og hva lov og rett er. I et cassirersk perspektiv på loven som en symbolsk form er nettopp denne bevegelsen mellom ulike nivåer, perspektiver som bidrar til etableringen av et felles rammeverk der ulike stemmer kan bli hørt. Den ene av de to mødrene, Kirsti Løvlie, mistet sin tredveårige datter i bombeangrepet på Regjeringsbygget. I sin framstilling gir hun uttrykk for at rettens rom og de sikkerhetsforanstaltningene som har preget den, har skapt et sted der hun har følt seg trygg. Hun reflekterer videre over rettssaken som «et sted hvor han [gjerningsmannen] skal komme fram. For dette er et rettssystem hvor alle får komme fram».<sup>31</sup> Hun ender sin sterke framstilling i Oslo Tingrett med å tilkjenne hvordan «vi» befinner oss i en avsluttende modus. Her får man inntrykk av hun på en og samme tid står midt i sin egen helt unike erfaring og i noe kollektivt. Hun veksler mellom «vi» og «jeg», og betoner sin egen delaktighet, om ikke sågar eierskap til selve rettssprosessen:

Nå er vi her. Nå er vi ved veis ende for meg. Jeg har kommet fram til det at dette har vært min rettsak. [...] Jeg er sikker på at retten gir oss en riktig dom, og jeg føler meg trygg på at denne mannen, den vil ikke kunne skremme meg. Han vil bli innelåst i min tid, og han vil aldri komme ut igjen. Og jeg tror at jeg skal leve godt med det som har skjedd her. [...]. (S-6746, 22. 6. 2012).

Applausen som følger denne framstillingen, kan forstås som et affirmativ tilsvarende til den sterke beretningen, til Løvlies investering av tillit i rettssaken som en meningsfull prosess og også til metanivået i utsigelsen hennes. Hun evner ikke bare å utlegge katastrofen, hvilken effekt den har hatt, men erklærer seg også som delaktig i det rettslige, vurderer det som har skjedd og peker fram mot et nytt trinn og en ny fase; et liv som går videre etter rettssaken.

Lignende aspekter finner vi i framstillingen til Unni Espeland som mistet datteren sin på Utøya. Også hun forteller på en sterk måte om tapserfaringen og avslutter på et mer overordnet nivå. Hun understreker sin tillit til rettssystemet og fortsetter med at det viktigste for henne er at «vi ikke skal måtte frykte å møte han [drapsmannen]», selv om hun likevel vedkjenner seg at hun «innerst inne» skulle ønske at han skal måtte ta ansvar for gjerningene sine gjennom fengselsstraff.

---

31 S-6746, 22. 6. 2012

Hun begrunner dette: «Fordi han har vist slik stor handlekraft, både i planlegging og i gjennomføring av aksjonen sin. Det [fengelsstraff] vil for meg kjennast rettferdig»,<sup>32</sup> konkluderer hun, og tar dermed eksplisitt stilling til selve tilregnelighetsspørsmålet. Også etter denne framstillingen applauderer publikum.

Tonje Brenna som selv opplevde terroren på Utøya, avslutter sin framstilling på rettens siste dag ved å referere til en ung jente som overlevde terrorangrepet der og som hadde fortalt henne om sitt eget raseri over hvordan terroren ble framstilt i offentligheten og av pressen. På Brennans spørsmål om hvorfor hun var så sint, var svaret hennes som følger: «Hvorfor sier ingen at det kommer til å gå bra med oss, at det kommer til å gå bra til slutt? Det gjør jo det, og da må man i hvert fall kunne si det, også i avisa». Brenna refererer til den andre, den sinte yngre jentas ønske om en tilfredsstillende slutt på katastrofen som har rammet dem, for så selv å slutte seg til ønsket hennes: «Og det tror jeg også det kommer til å gjøre, det kommer til å gå bra. Jeg tror fremdeles at det kommer til å gå bra til slutt».<sup>33</sup>

Brenna var generalsekretær i AUF da terrorangrepet fant sted, men den posisjonen hun her snakker ut fra, er – noe hun selv gjør et eksplisitt poeng av innledningsvis i framstillingen sin – ikke en personlig posisjon. Slik jeg forstår det, dreier det seg heller ikke om en posisjon som kan forstås som en direkte følge av den formelle posisjonen hun hadde i den organisasjonen som var målet for Breiviks terror på Utøya. På rettssakens siste dag bidrar også hun til etableringen av et «vi» som bare kan forstås som et resultat av rettssaken selv. Også hun beveger seg fra en redegjørelse for terrorens umiddelbare virkning til en mer overordnet refleksjon over at det kommer en annen fase, en annen tid. Forutsetningen for dette er imidlertid en offentlighet som gjerningsmannen ikke lenger har tilgang til: «Vi vil ikke treffe ham tilfeldig på gata. Vi vil ikke en gang tenke på at det kan skje, og vi vil gjerne slippe å lese innlegg han har skrevet i avisa».<sup>34</sup> Framstillingen følges av applaus i Oslo Tingrett.

Slik jeg fortolker det, er denne applausen et slags ekko av et «vi» som dannes gjennom selve rettssaken. Da publikum på denne siste dagen i retten reagerte med applaus i de nevnte sammenhengene, intervenerte ikke dommeren slik man kunne ha forventet at hun ville ha gjort det. I sitt tilbakeblikk på de aktuelle situasjonene, forklarer hun det faktum at hun ikke intervenerte som basert på en helhetlig oppfatning av situasjonen og at publikums reaksjon på den var å forstå som «naturlig i representasjonsøyemed».<sup>35</sup>

---

32 Ibid.

33 bid.

34 Ibid.

35 Samtale med dommer Wencke Elizabeth Arntzen 16. 9. 2014.

Innenfor rammene av denne artikkelens interesse for rituelle praksisformer og for rettens formgivingsarbeid skal det her tilføyes at dette ikke var de eneste situasjonene i retten der publikum

## Rammesetting av det rettslige

Teoretiske verktøy gjør det mulig å se nye aspekter, oppdage nye mønstre i et materiale. Det er slik kulturteoretiske ansatser fra Cassirers symbolteori har blitt mobilisert i arbeidet med materialet fra denne rettssaken. For Cassirer er loven ikke gitt, og ingen form for opprinnelse kan noen gang forklare lovens autoritative kraft. Denne hviler ifølge ham på en kollektiv norm. Denne normativiteten er ifølge Cassirer ikke å betrakte som noe fortidig gitt, noe som er fastlagt en gang for alle. Den er snarere å forstå som resultat av et kollektivt arbeid som, når det gjelder loven, bidrar til å konsolidere et skille mellom det lovmessige og det lovstridige med henblikk på framtidige situasjoner.<sup>36</sup> Slik forstår han enhver lovs autoritet som avhengig av en kollektiv innsats for å etablere dens form, slik at en hendelse blir et objekt som kan vurderes og diskuteres i henhold til en norm som forstås som lovmessig. I Cassirers tenkning, og i dette henseende framstår han som en høyst original og aktuell tenker både for estetikken og kulturstudiene i vår tid, kan meningens natur ikke lokaliseres i noen fortidig opprinnelse, men innenfor dens egen transformasjon. Konsekvensen av dette transformative potensialet er at loven tenderer til å forlate det rent mytiske domenet og gradvis utvikle seg i

---

reagerte med applaus. Det skjedde også på rettssakens syttende dag; 11. mai, da en av de pårørende ga uttrykk for sin sorg og frustrasjon over tapet av sin yngre bror gjennom å kaste skoen sin på tiltalte. Da dette opptrinnet utspilte seg i retten, var publikums reaksjon blandet, noen applauderte, mens andre reagerte med gråt eller ved å forlate rettssalen. Applausen som fulgte framstillingene fra ofre og etterlatte på rettssakens siste dag var imidlertid den siste anledning at det ble applaudert. Det er framfor alt dette temporale aspektet jeg baserer meg på når denne publikumsreaksjonen forstås som en del av en etablering av et «vi» og et slags rettslig gjenetableringsarbeid. **36** Cassirer utvikler sin mest utførlige refleksjon over loven og det rettslige i en tekst fra 1939: *Axel Hägerström. Eine Studie zur schwedischen Philosophie der Gegenwart*, ECW bd. 21, s. 3–105. I Cassirer-forskningen er det Coskun som har gitt den mest omfattende behandlingen av loven som symbolsk form hos Cassirer. Han konkluderer med at det ikke var «natural law, but the concept of individual human rights, detached from its origins in natural law, and, moreover distinct from (historic) natural rights, which Cassirer sought to vindicate with his philosophy of symbolic forms.» (Coskun 2007, s. 175). Ut fra en ren kvantitativ vurdering er det ingen tvil om at Cassirer som vitenskapsfilosof framfor alt bidro til en utforskning av vitenskapens lover, og i tekster som *Philosophie der symbolischen Formen* eller *Das Erkenntnisproblem in der Philosophie und Wissenschaft* ville man ikke finne noen referanser til sosiale aspekter ved transformasjon av loven som de jeg har pekt på ovenfor. Dette forklarer hvorfor Coskun her bruker Cassirers refleksjon over vitenskapens lover som paradigme for alle former for lov. Med utgangspunkt i Hägerström-teksten fra 1939 er det imidlertid mulig å problematisere en slik forståelse. Her framstår andre dimensjoner ved loven som viktige. Dette skjer ved at potensialet i den transformasjonen som utgjør kjerne av hva loven er, knyttes til sosiale dimensjoner. På dette tidspunktet i sin karriere er Cassirer midt i en utvikling, og han peker på den sosiale verden som en matrise for å forstå hvordan loven kan forbli virksom mens den transformerer seg selv.

retning av et funksjonelt organisert lovsystem, ein: «Erkenntnis von ‘Prinzipien’, von Regeln, von Grundsätzen».<sup>37</sup> Forutsetningen for en slik utvikling kan finne sted, er imidlertid at det mytiske ikke fortrenses, holdes utenfor erkjennelsens og lovens sfære. Da vil det bare vende tilbake, som det fortrenses tilbakevending.<sup>38</sup>

Som jeg har vist ovenfor er det i et slikt cassirersk perspektiv på det rettslige mulig å forstå hvordan også de rituelle praksisformene bidrar til at den kollektive oppmerksomheten rettes mot det aktuelle objektets lovmessighet. Og denne lovmessigheten etableres ikke utelukkende gjennom tegn og språk, eller gjennom etablerte juridiske former. Cassirers systematiske rammesetting av hva loven er, er etablert på en ekspressiv dimensjon. Han betegner den som «uttrycksmeningen»; «die Ausdruckswahrnehmung»,<sup>39</sup> og på samme måte som Kahn<sup>40</sup> og Koschorke understreker han at loven, også som etablert institusjon, er gjenstand for en stadig transformasjon; den kan «je nach Bedarfslage kreativ umgenutzt [werden]».<sup>41</sup> Slik er det mulig å integrere situasjoner og opplevelser som enda ikke er differensiert og organisert, og som enda ikke utgjør klart adskilte og identifiserbare hendelser og etablerte fakta som genuint meningsfulle. Meningsdannelse og dermed også kapasiteten til å bedømme noe, framstilles som en aktiv bearbeidelse av erfaring, og denne finner sted ved hjelp av et mangfold av symbolske former. På denne måten bidrar Cassirers forståelse av det rettslige til en rammesetting der det ikke først og fremst dreier seg om en kritikk av institusjonen som maktregime. Dens potensiale ligger snarere i hvordan den får fram rettens kapasitet til å iscenesette hendelser på en måte som kan etablere sosiale stabilitetskjerner og muligheter for kollektiv bearbeidelse. Kanskje er det nettopp slike dimensjoner som kommer til uttrykk når journalisten Tom Egil Hverven reflekterer over sitt eget arbeid knyttet til rettssaken etter terrorangrepene 22. juli 2011 som en prosess der den «bunnløse» sorgen i møtet med obduksjonsrapportene og vitnemålene gradvis ble erstattet av «en vilje til å forme en motstemme».<sup>42</sup>

Gjennom selve den rettslige samlingen av partene i en konflikt, tilkjennes hver av dem en kapasitet til å modifisere sin egen bedømmelse av den aktuelle saken. På denne måten er bedømmelse og domfellelse ikke ene og alene dommernes anliggende og domene. Og det er ikke slik at dommerne ganske enkelt bestemmer seg. Også de trenger tid for å nå fram til hva en lovmessig fortolkning er, noe som skjer gjennom en beslutningsprosess som nettopp gjøres mulig gjennom rettens samling. Rettens iscenesettelse gjør det mulig for parter i konflikt å møtes som

<sup>37</sup> ECW, bd. 21, s. 88.

<sup>38</sup> ECW, bd. 12, s. XIV.

<sup>39</sup> ECW, bd. 24, s. 397.

<sup>40</sup> Kahn 1999, s. 15.

<sup>41</sup> Koschorke 2012, s. 238.

<sup>42</sup> Hverven 2013, s. 174.

rettssubjekter, og gjennom retten finner og tilkjennes disse sin plass med henblikk på framtidige hendelser. I et slikt perspektiv er det mulig å identifisere hvordan spørsmålet om hvordan loven skal forstås, hvilken funksjon den skal ha, også var et anliggende for pårørende og etterlatte etter terrorangrepene 22. juli 2011. Også de kom i retten med sine vurderinger av hva loven er og burde være, og som jeg har vist ovenfor, kan man forstå det som at disse fikk tilslutning fra et større fellesskap.

Hos Cassirer åpnes det for en refleksjon over etymologien i det tyske ordet for dom og domfellelse; «Urteil» og «Ur-teilen».<sup>43</sup> Han tror ikke at etymologien – en annen form for «opprinnelse» – kan gi oss noen endelig sannhet om et ord, men den tyske teksten minner leseren om hvordan «Urteilen» både henviser til en opprinnelse (Ur) og til en oppdeling (Teilen); en prosess som etablerer en grunnleggende distinksjon.<sup>44</sup> Dette er da også noe av det rettssaken dreier seg om: å etablere et nytt utgangspunkt, en ny opprinnelse, kunne man si, og å gjøre dette ved å gradvis etablere en distinksjon mellom det som fremdeles bare er en hendelse, i vårt tilfelle terror, og det som er et juridisk faktum. En formbevisst utforskning av aspekter ved den aktuelle rettssaken etter terrorangrepene 22. juli viser hvordan den bidrar til en framstilling av hendelsen, en multimodal og multiperspektivisk kartlegging av dens forløp og konsekvenser, og hvordan den muliggjør utviklingen av en kollektiv kapasitet til å bedømme terrorhandlingene 22. juli og til å konsolidere normer etter at katastrofen har rammet.

## Litteratur

- Anker, Trine / Marie von der Lippe 2015: «Når terror ties i hjel – en diskusjon om 22. juli og demokratisk medborgerskap i skolen». I: *Norsk pedagogisk tidsskrift*, nr. 2. 87–96.
- Ball, Milner S. 1975: «The Play's the Thing. An Unscientific Reflection on Courts under the Rubrics of Theater». I: *Stanford Law Review*, vol. 28, nr. 1. 81–115.
- Boucht, Johan 2015: «Om strafferettslig tilregnelighet i norsk rett». I: *Lov og rett*, vol. 51, 9. 515–532.
- Cassirer, Ernst 1998–2009: *Werke* (28 bd). Red. av Birgit Recki. Hamburg.
- Conley, John M. / William M. O'Barr 1990: *Rules versus Relationships*. Chicago / London.
- Coskun, Deniz 2007: *Law as Symbolic Form. Ernst Cassirer and the Anthropocentric View of Law*. Dordrecht.
- Derrida, Jacques 2000: *Demeure. Fiction and Testimony*, oversatt fra fransk av Elizabeth Rottenberg og utgitt sammen med Maurice Blanchots *The Instant of my Death*. Stanford. 13–103.
- Folkvord, Ingvild 2012: «Ernst Cassirer and Bertolt Brecht on Technology, Expressivity and Democracy». I: Hoel, Aud Sissel / Ingvild Folkvord (red.): *Ernst Cassirer on Form and Technology*. Basingstoke. 161–180.

---

43 Lauschke 2012, s. 187.

44 ECW, bd. 13, s. 3.



- Garapon, Antoine 1975: «Judges Nonverbal behavior in Jury trials: A Threat to Judicial Impartiality». I: *Virginia Law Review*, vol. 61, nr. 6. 1266–1298.
- Garapon, Antoine 1997: *Bien juger. Essai sur le rituel judiciaire*. Paris.
- Gere, Charlie 2007: «Reading the Traces». I: Michael Allen (red.): *Reading CSI. Crime TV under the Microscope*, London / New York. 129–140.
- Gjelsvik, Anne 2016: «Mellom ordene og bildene. Forsøk på å begripe 22. juli». I: Eliassen m. fl. (red): *Litteratur og terror. Volden, politikken og estetikken*. Oslo. 217–232.
- Hägerström, Axel 1965: *Recht, Pflicht und bindende Kraft des Vertrages: nach römischer und naturrechtlicher Anschauung* (red. Karl Olivecrona). Stockholm. [1939].
- Huizinga, Johan 1956: *Homo Ludens. Der Ursprung der Kultur im Spiel*, oversatt fra nederlandsk til tysk av H. Nachod. Hamburg.
- Hverven, Tom Egil / Sverre Malling 2013: *Terrorens ansikt. Skisser fra 22. juli-rettssaken*. Oslo.
- Jordheim, Helge 2013: «22.juli-minnesmerker. Hvilke, hvor og hvorfor?». I: Aaagedal, Olaf / Pål Ketil Botcar / Ida Marie Høeg (red): *Den offentlige sorgen*. Oslo. 21–238.
- Kahn, Paul W. 1999: *The Cultural Study of Law. Reconstructing Legal Scholarship*. Chicago / London.
- Knausgård, Karl Ove 2011: «Navnet og tallet». I: Eirik Ingebrigtsen / Gunstein Bakke (red.): *Respons 22/7*. Oslo. 141–161.
- Koschorke, Albrecht 2012: *Wahrheit und Erfindung. Grundlagen einer allgemeinen Erzähltheorie*. Frankfurt am Main.
- Lassègue, Jean 2013: *Semiotic anthropology and Cassirer's legacy*. Göteborg.
- Lauschke, Marion 2012: «'Representation' and 'Presence' in the Philosophy of Ernst Cassirer». I: Hoel, Aud Sissel / Ingvild Folkvord (red.): *Ernst Cassirer on Form and Technology*. Basingstoke. 181–199.
- Löden, Hans 2014: «Peace, love, depoliticisation and the domestic alien: national identity in the memorial messages collected after the terror attacks in Norway 22 July 2011». I: *National Identities*, vol. 16, nr. 2. 157–176.
- McLuhan, Marshall 1995: *Understanding Media*. Routledge. [1964].
- Nicol, Andrew m. fl. (2009) (red): *Media Law & Human Rights*. Oxford.
- Saks, Michael J. 1982: «Innovation and Change in the Courtroom». I: Kerr, Norbert L. (red.): *The Psychology of the Courtroom*. London. 325–353.
- Sanders, Mark 2007: *Ambiguities of Witnessing. Law and Literature in the Time of a Truth Commission*. Stanford.
- Schau, Kristopher 2012: *Rettsnotater 22. juli-rettssaken, Oslo Tinghus 2012*. Oslo.
- Vold, Tonje 2012: «Å holde fast 22. juli. Rettssaken, traumet og de personlige fortellingene». I: *Samtiden*, nr. 3. 5–19.

## Andre kilder

- «Beslutning om overføring av hovedforhandlingen ved streaming» (TOSLO-2011–188627–5) (<https://lovdata.no/static/file/953/toslo-2011-188627-5.pdf>) (lesedato 28. 11. 2015).
- «Fra VG i Tinghuset», nettutgave 3. 5. 2012, av Tim Peters, <http://direkte.vg.no/studio/rettssak-dag-11>) (lesedato 28. 11. 2015).
- «Lov om rettergangen i straffesaker», § 303 ([https://lovdata.no/dokument/NL/lov/1981-05-22-25/KAPITTEL\\_5-5#KAPITTEL\\_5-5](https://lovdata.no/dokument/NL/lov/1981-05-22-25/KAPITTEL_5-5#KAPITTEL_5-5)) (lesedato 28. 11. 2015).
- Videopoptak fra rettssaken: *Riksarkivet*, S-6746.